

Η ΚΥΛΙΞ ΤΟΥ ΑΡΚΕΣΙΛΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ Δ. ΠΑΝΤΑΖΗΣ
Δρ Ιστορίας

Η Κύλιξ του Αρκεσίλα είναι ένα από τα πιο όμορφα και πιο αινιγματικά γραπτά αγγεία που μας κληροδότησε η αρχαιότητα. Προέρχεται από το Vulci της Ετρουρίας, βρίσκεται στην Bibliothèque Nationale (Cabinet des Médailles) του Παρισιού, θεωρείται βέβαιο ότι κατασκευάστηκε στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. στη Λακωνία και απεικονίζει σκηνή καταμέτρησης εμπορεύματος στην Κυρήνη, τόπο που διατηρούσε στενές σχέσεις με τη Λακωνία.

ΤΟ ΑΓΓΕΙΟ ΟΦΕΙΛΕΙ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΣΙΑ του στον πρωταγωνιστή της σκηνής, τη μεγαλοπρεπή καθιστή μορφή του σκηνιού βασιλιά, το όνομα του οποίου, ΑΡΚΕΣΙΛΑΣ, εμφανίζεται αγνό αλλά ευανάγνωστο πάνω από το μέτωπό του. Θεωρείται βέβαιο πως πρόκειται για τον Αρκεσίλαο Β' (ή, κατά τη γραφή του Ηροδότου, Αρκεσίλεω), που βασιλέψε στην Κυρήνη για δεκαέξι χρόνια, γύρω στο 568 με 552 π.Χ. Η Κυρήνη ήταν ένας γόνιμος και πλούσιος τόπος, ενώ ιδιαίτερα εύπορος λέγεται πως ήταν και ο συγκεκριμένος βασιλιάς της. Ο ζάπλουτος αυτός άρχοντας όμως είχε τραγικό τέλος, χειρότερο από εκείνο που απείλησε τον ηττημένο Κρόισο: αφού μάλωσε με τα αδέρφια του που έστρεψαν εναντίον του τους Λίβυους, ύστερα από μια απρόβλεπτα συντριπτική ήττα από τους τελευταίους, στραγγαλίστηκε από τα χέρια του ίδιου του αδελφού του Λέαρχου. Τον Λέαρχο με τη σειρά του παρέσυρε με δόλο και σκότωσε η γυναίκα του Αρκεσίλα Ερυζώ, μια ασφαλώς δαιμόνια γυναίκα, στην οποία, σύμφωνα με την και τότε ανδροκρατική αντίληψη του «cherchez la femme», πρέπει να αποδόθηκε μοιραίος ρόλος στη σύγκρουση του Αρκεσίλα με τα αδέρφια του.¹ Ο άλλοτε «όλβιος» και μετά τον αποτρόπαιο θάνατό του «χαλεπός» πλέον Αρκεσίλας –έτσι έμεινε γνωστός– θα μπορούσε θαυμάσια να γίνει ήρωας τραγωδίας· γιατί να γίνει όμως το κεντρικό πρόσωπο μιας αγγειογραφίας, όπου μάλιστα πρωταγωνιστεί σε μια κατά τα φαινόμενα ανιαρή «μπακάλικη» δραστηριότητα;

Η παράσταση είναι ζωγραφισμένη στο εσωτερικό της κύλικας, όπως συμβαίνει και με άλλες παραστάσεις παρόμοιων αγγείων που προορίζονται για οينوποσία, π.χ. με την περίφημη κύλικα του Εξηκία που εμφανίζει το θεό της αμπέλου Διώνυσο να πλέει «ἐπί οἴνοπτα πόντων». Δεν ήταν τυχαία ζωγραφισμένες εκεί το

παλλόμενο υγρό περιεχόμενο της κούπας ζωντάνευε τις φιγούρες που απεικονίζονταν στο εσωτερικό της δίνοντας την εντύπωση πως κινούνται.² Εννοείται πως η εικονογράφηση –που για τον αγγειογράφο και τον αγοραστή του αγγείου ήταν απολύτως κατανοητή μέχρι και την τελευταία της λεπτομέρεια– θα 'πρεπε να έχει κάποια σχέση με την οينوποσία· ποια σχέση όμως μπορεί να έχει η συγκεκριμένη παράσταση, όπου ούτε τα πρόσωπα ούτε τα πράγματα συγγενεύουν με την άμπελο και το προϊόν της;

Το πρώτο που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι πως η δραστηριότητα που απεικονίζεται σε δύο επίπεδα, επιφάνεια και αμπάρι, είναι η ζύγιση, η καταγραφή, η συσκευασία σε τσουβάλια και η αποθήκευση ενός προϊόντος που αποτελείται από συμπυκνωμένες μπάλες ή συμπαγείς όγκους λευκού χρώματος. Η ζύγιση και η καταγραφή γίνεται μπροστά στον καθιστό στο κατάντρομα Αρκεσίλα (στο αριστερό άκρο της εικόνας), ντυμένο με εντυπωσιακό μανδύα, με κωνικό πύλο στο κεφάλι, σκίπτρο στο αριστερό του χέρι και πιθανώς ένα κατάστιχο στο δεξί, όπου μάλλον καταγράφονται τα καταμετρημένα φορτία. Η άκρη της μακριάς του κόμπης (θέαμα ανάμεσα στο μεγαλοπρεπές και στο αστείο) φτάνει πιο κάτω και από την επιφάνεια του καθίσματός του, ενώ κάτω από αυτό βρίσκεται σε στάση ετοιμότητας ένα εξημερωμένο αιλουροειδές. Η πελώρια ζυγαριά, που καλύπτει μέχρι και την άλλη άκρη της παράστασης, κρέμεται από ένα σχεδόν οριζόντιο δοκάρι, στο κέντρο του οποίου κάθετα ένας πίθηκος και από τις δύο πλευρές του δύο πουλιά. Ένα άλλο πουλί φαίνεται να επιχειρεί σχεδόν κατακόρυφη πτήση, ενώ ένα μεγαλύτερο πετάει από τη δεξιά άκρη της εικόνας προς την κατεύθυνση του Αρκεσίλα. Στο δοκάρι απ' όπου κρέμεται η ζυγαριά είναι δεμένο και ένα από τα σκοινιά της τέντας που σκιάζει

01

τον Αρκεσίλα – άρα η σκηνή διαδραματίζεται σε ανοιχτό χώρο και σε εποχή με καυτό ήλιο. Πίσω από το βασιλιά αναρριχάται μια υπερμεγέθους σαύρα. Στο κατάστρωμα βρίσκονται άλλα πέντε πρόσωπα: ο ΣΟΦΟΡΤΟΣ, που ζυγίζει το προϊόν και προφανώς του ανακοινώνει το βάρος, ένας άλλος που γεμίζει το καντάρι ([ΣΤ]ΑΘΜΟΣ)· πίσω του κάποιος που σπκώνει ένα γεμάτο τσουβάλι· ανάμεσα σ' αυτόν και στον αμέσως επόμενο, που σκύβει για να δέσει ένα μόλις γεμισμένο τσουβάλι με τη βοήθεια ενός άλλου, διαβάζουμε τη λέξη ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ· και πάνω από το κεφάλι του σκυμμένου «τσουβαλιαστή» με σαφώς εντονότερα γράμματα, σε αριστερόστροφη γραφή η λέξη: ΟΡΥΞΟ. Στην ίδια κατεύθυνση και αρχικά στο ίδιο μέγεθος είναι γραμμένη και η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ που φαίνεται να ξεκινάει από το στόμα της τελευταίας όρθιας ανδρικής φιγούρας, η οποία ταυτόχρονα δείχνει στον διπλανό άνδρα προς την κατεύθυνση του κέντρου της ζυγαριάς ή ενός πουλιού πίσω από αυτήν. Στο κάτω μέρος της εικόνας είναι η αποθήκη, που με τη βο-

ήθεια του κυκλικού σχήματος της κύλικας μοιάζει – τυχαία ή σκόπιμα; – με αμπάρι πλοίου. Στην είσοδο της αποθήκης, κάτω ακριβώς από τον Αρκεσίλα, στέκεται ο ΦΥΛΑΚΟΣ, ενώ δύο εργάτες που μόλις τον προσπέρασαν κουβαλούν από ένα τσουβάλι προς την άλλη άκρη του αμπαριού, όπου έχουν ήδη αποθηκευτεί τρία ακόμη τσουβάλια υπό την επιγραφή ΜΑΕΝ.

Πέρα από την ταυτότητα του Αρκεσίλα και την ιδιότητα εκείνου που είναι επιφορτισμένος με τη φύλαξη του αποθηκευμένου προϊόντος («φύλακος»), σχεδόν όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της παράστασης είναι έντονα αμφισβητούμενα. Η σκηνή διαδραματίζεται άραγε στο κατάστρωμα караβιού, στην προκουμαία ή στην αυλή της βασιλικής αποθήκης; ΣΟΦΟΡΤΟΣ λέγεται αυτός που ελέγχει αν το φορτίο είναι ίσο με το ζύγι του («(ι)σό-

φορτος») ή αυτός που το σώζει/συντηρεί («σώφορτος»);

Το προϊόν που ζυγίζεται και αποθηκεύεται είναι άραγε το φαρμακευτικό

φυτό σίλφιο, που ευδοκίμοι σε μόνο στην Κυρήνη και εξαγόταν μονοπωλιακά σε όλη τη Μεσόγειο, ή λευκό μαλλί προβάτων; Η λέξη ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ αποδίδει επάγγελμα («[φο]ρμοφόρος» = «αχθοφόρος») ή κύριο όνομα; Η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ αναφέρεται στον τελευταίο άνδρα της παράστασης ή σε αυτό που δείχνει; Αν αναφέρεται στον ίδιο, είναι κύριο όνομα ή δηλωτικό επαγγέλματος; Κι αν αναφέρεται σ' αυτό που δείχνει, πρόκειται για τη ζυγαριά ή για το πουλί που βρίσκεται πιο ψηλά στην κατεύθυνση του δείκτη του; Η λέξη ΟΡΥΞΟ αντιστοιχεί σε προτροπή («όρυξον!»), σε ανθρωπωνύμιο (Ίορυξος), είναι δηλωτικό δραστηριότητας («σκαφτιάς») ή μίπως κάτι άλλο που ακόμη μας διαφεύγει; Η μυστηριώδης λέξη ΜΑΕΝ προέρχεται από το «μάσσω» (=συγκεντρώνω) και υποδηλώνει το ήδη αποθηκευμένο προϊόν ή είναι ξένη (λυβική), αγνώστου νοήματος; Τα ζώα που διακοσμούν την

02

παράσταση αποτελούν τυχαία διακοσμητικά στοιχεία ή και τη νοηματοδοτούν; Η Sylvia Benton, π.χ., παρατήρησε ότι το πουλί που πετάει οριζόντια είναι πελαργός, πετούμενο που συνηθίζεται στις επιτάφιας παραστάσεις, αφήνει όμως ανοιχτό το ερώτημα για το νόημα της παρουσίας του εδώ.³ Ο Bresson, εξάλλου, παρατήρησε την ομοιότητα της παράστασης με τις αιγυπτιακές παραστάσεις «ψυχοστασίας», όπου ζυγίζεται η καρδιά του νεκρού προκειμένου να καθοριστεί η μεταθανάτια τύχη του. Ο Πίθηκος, π.χ., που κάθεται πάνω από τη ζυγαριά αντιστοιχεί πλήρως στον μπαμπουίνο που κάθεται ακριβώς πάνω στο στύλο της ζυγαριάς στις αιγυπτιακές παραστάσεις «ψυχοστασίας», ενώ και το αιλουροειδές κάτω από το κάθισμα έχει ανάλογες αιγυπτιακές αντιστοιχίες· αφήνει όμως ανοιχτό το ερώτημα: οι ομοιότητες μιας ελληνικής εμπορικής με μια μεταφυσική αιγυπτιακή παράσταση είναι τυχαίες, οφείλονται σε παρεξήγηση ή συνιστούν υπαινιγμό για κάποιον βαθύτερο συσχετισμό τους;

Τα προαναφερόμενα διλήμματα στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τίθενται μεμονωμένα, καθώς η ερμηνεία του ενός επηρεάζει την ερμηνεία του άλλου. Η επιλογή της εξήγησης που θα δώσει κανείς στις λέξεις ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΞΟΣ, π.χ., εξαρτάται από την αναγνώριση του προϊόντος που ζυγίζεται και αποθηκεύεται. Αυτοί που δέχονται ότι πρόκειται για «σίλφιον» ετυμολογούν από αυτό – κατ' αντιμέταθεση των φθόγγων – το πρώτο συνθετικό της λέξης ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ. Ως προς το δεύτερο όμως συνθετικό διαχίζονται: κάποιιοι απ' αυτούς το ετυμολογούν από το ρήμα «μάσσω» ή «μιάομαι» και

καταλήγουν στο συμπέρασμα πως αποδίδει τη δραστηριότητα του εικονιζόμενου κάτω από αυτό προσώπου: «αυτός που συλλέγει το σίλφιον»· άλλοι όμως το εξάγουν από την αιγυπτιακή λέξη που αποδίδει τη ζυγαριά (mekhat), οπότε «ολιφομάχος» θα πρέπει να σημαίνει «ζυγαριά σιλφίου».⁴ Τη λέξη ΟΡΥΞΟΣ πάλι τη θεωρούν είτε επαγγελματικό χαρακτηριστικό – «αυτός που σκάβει» για την καλλιέργεια ή την εξαγωγή του βολβού του σιλφίου – είτε ομιλούν ανθρώπωνύμιο με το ίδιο νόημα.

Εντελώς διαφορετική είναι η πρόταση της Benton, η οποία πιστεύει πως το προϊόν που ζυγίζεται είναι μαλλί προβάτων. Κατά την άποψή της η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ σημαίνει το δρυοκολάπτη («αυτός που μάχεται την σίλφη», δηλαδή το σαράκι), και είναι επιφώνημα του εργάτη που δείχνει στο συνεργάτη του ένα πουλί που ετοιμάζεται να χτυπήσει με το ράμφος του το οριζόντιο δοκάρι που βαστά τη ζυγαριά: «κοίτα, ένας ολιφομάχος!»· κι ο άλλος, απευθυνόμενος στο πουλί το προτρέπει να αναλάβει έργο: «ὄρυξο[ν]!». Την αναμφισβήτητα ευρηματική τούτη πρόταση οι «υποστηρικτές του σιλφίου» την απορρίπτουν ως ανάξια λόγου – αν καταδεχτούν να κάνουν λόγο γι' αυτήν.⁵ Υπάρχει, βέβαια, και μια μικρή αλλά αποφασιστική λεπτομέρεια που θα μπορούσε να της αντιταχθεί – και δεν της έχει, εξ' όσον γνωρίζω, αντιταχθεί: ότι το ράμφος του υποτιθέμενου δρυοκολάπτη, καθώς και ενός ακόμη ίδιου πουλιού στην άλλη μεριά του δοκαριού, δεν στρέφεται προς τον κορμό του αλλά σαφώς εκτείνεται κάτω από αυτόν, δίνοντας την εντύπωση πως ο πραγματικός του στόχος βρίσκεται ακόμη πιο κάτω, ίσως μάλιστα

στο σωριασμένο στο κατάντρομα προϊόν· τότε όμως δεν πρόκειται για μαλλί – τι να ορεχτεί από το μαλλί ένα πουλί;

Αν πάλι το προϊόν δεν είναι μαλλί, θα είναι σίλφιον, και μάλιστα ακατέργαστο, δεδομένου ότι φορτώνεται σε τουβάλια και όχι σε αγγεία. Κι αν είναι ακατέργαστο, οι πιθανότητες να προορίζεται για άμεση εξαγωγή μειώνονται – άρα μειώνονται και οι πιθανότητες η σκηνή της αγγειογραφίας να διαδραματίζεται σε κατάντρομα карабиού.

Μπορεί άραγε να βρεθεί κάποια άκρη σε αυτό το κουβάρι αλληλοαποκλειόμενων υποθέσεων; Κάποια ελπίδα γι' αυτό θα έχουμε αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά και κατ' αντιπαραβολή τις πληροφορίες μας για την παραγωγή σιλφίου και μαλλιού στην Κυρήνη της αρχαιότητας.

Οι πληροφορίες μας για το σίλφιον προέρχονται κυρίως από τον Θεόφραστο⁶ και τον Πλίνιο,⁷ τον καιρό όμως του δεύτερου το φυτό είχε πια σχεδόν εξαφανιστεί και πάντως έπαψε να είναι αντικείμενο αξιόλογου εμπορίου, οπότε οι περιγραφές του δεν πηγάζουν από άμεσες παρατηρήσεις. Πέρα από αυτές καθώς και άλλες διάσπαρτες πληροφορίες, σώζονται και πολυάριθμες παραστάσεις των φυλλωμάτων, του στελέχους και του καρπού του σιλφίου σε νομίσματα της Κυρήνης, δεδομένου που επιβεβαιώνει την κεντρική σημασία του για την οικονομία του τόπου. Οι εικόνες των νομισμάτων όμως δεν μας διαφωτίζουν και πολύ στο θέμα μας, δεδομένου ότι το κυριότερο προϊόν του φυτού προερχόταν από το βολβό του, ο οποίος σπανίως απεικονίζεται σε αυτά.⁸ Σύμφωνα με τους πληροφοριοδότες μας,⁹ το σίλφιον ήταν αυτοφυές σε μια στενή ζώνη της Κυρήνης μόνο και δεν επιδε-

- 02 Όψεις της κύλικας του Αρκεσίλα.
- 03 Ζυγαριά ψυχροστασίας από τον πάπυρο Απυ, Βρετανικό Μουσείο (10470/3).
- 04 Το ζύγισμα της καρδιάς στο Βιβλίο των Νεκρών, απόσπασμα του παπύρου Hunefer, Βρετανικό Μουσείο (EA 9901/3).

χόταν καλλιέργεια ή μεταφύτευση σε άλλους τόπους. Το σημαντικότερο κομμάτι του ήταν η παχιά ρίζα, ένας κόνδυλος/βολβός μήκους περίπου ενός πήχη που καλυπτόταν από μαύρη φλούδα.¹⁰ Το γογγύλι αυτό το ξεφλούδιζαν και το χάρασαν με προσοχή ώστε να αντλούν σιγά σιγά το παχύρρευστο «γάλα» του, τον «ρίζιαν όπτον». Ο σπόρος όμως ήταν ευπαθής και σάπιζε γρήγορα. Για να επιτύχουν τη μακροχρόνια συντήρησή του τον ανακάτευαν με αλεύρι και τον τοποθετούσαν σε αγγεία. Λιγότερος και κατώτερης ποιότητας ήταν ο «καυλίας όπτος» που εξαγόταν από το στέλεχος (τον «καυλόν») του φυτού. Φαγώσιμα ήταν ακόμη ως σαλατικό/τουρσί τα βλαστάρια του, που καταναλώνονταν και στην Αθήνα. Οι πραγματικές ή φανταστικές θεραπευτικές ιδιότητες του σιλφίου το έκαναν περιζήτητο σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στη Ρώμη, και ασφαλώς συντέλεσαν στην υπερεκμετάλλευση και την τελική του εξαφάνιση – σε σημείο που να μην μπορούμε σήμερα να βρούμε δείγματα του είδους.

Τούτο έχει τις επιπτώσεις του και στην ερμηνεία της αγγειογραφίας που μας απασχολεί: είναι άραγε σίλφιο το προϊόν που βρίσκεται ακόμα χύμα στο κατάστρωμα; Το σχήμα του ταιριάζει στις περιγραφές των γογγυλιών του σιλφίου, δεν ταιριάζει όμως το άσπρο χρώμα του με εκείνο των ακατέργαστων γογγυλιών, τα οποία, όπως είδαμε, περιβάλλονταν από μαύρη φλούδα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως τα γογγύλια είχαν ξεφλουδιστεί πριν τοποθετηθούν σε τσουβάλια προς αποθήκευση, τούτη η υπόθεση όμως ενδέχεται να είναι πρόβλημα και όχι λύση: το ξεφλούδισμα

03

04

δεν θα εξέθετε το ευαίσθητο προϊόν σε τραυματισμούς κατά τη μεταφορά που θα επιτάχυναν την αποσύνθεσή του σε περίπτωση πολυήμερου θαλάσσιου ταξιδιού; Ή μήπως η αποφλοιώση σημαίνει πως το ζυγισμένο προϊόν προορίζεται όχι για άμεση εξαγωγή αλλά για επεξεργασία – άρα και η αποθήκευσή του δεν γίνεται σε αμπάρι πλοίου; Εξάλλου, το τσουβάλι κάθε άλλο παρά αποτελεί την κατάλληλη συσκευασία για το προς εξαγωγή σίλφιο, το οποίο, μετά την τελική επεξεργασία του έβαζαν σε αγγεία. Αν λάβουμε υπόψη ότι λογικά οι Κυρηνάιοι θα διοχέτευαν το σίλφιο στο εξωτερικό πλήρως επεξεργασμένο, ώστε να αποφεύγεται η φθορά του και να αυξάνεται το κέρδος τους, οι πιθανότητες να είναι

το προϊόν της αγγειογραφίας που αμπάλαρεται σε τσουβάλια εξαγωγίμο σίλφιο, αποφλοιωμένο αλλά ακατέργαστο, μειώνονται δραστικά. Η διατύπωση του Θεόφραστου όμως (6.3.2) φαίνεται να αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της εξαγωγής του ακατέργαστου σιλφίου στον Πειραιά και της τελικής επεξεργασίας του εκεί:

ή δὲ ῥίζα τὸν φλοιὸν ἔχει μέλανα καὶ τοῦτον περιαιροῦσιν ... κατεργάζονται δὲ ἄγοντες εἰς τὸν Πειραιᾶ τὸνδε τὸν τρόπον. ὅταν βάλωσι εἰς ἄγγεῖα καὶ ἄλευρα μίξωσι, σείουσι χρόνον συχνόν, ὅθεν καὶ τὸ χρῶμα λαμβάνει καὶ ἐργασθὲν ἄσπιπτον ἦδι διαμένει.

05 Η κύλικα του Εξηκία, όπου εικονίζεται ο Διόνυσος σε πλοίο που το κατάρτι του μετατρέπεται σε κλήμα. 540-535 π.Χ. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen.

Εντούτοις, η παραδοχή ότι το σίλφιο μεταφερόταν για επεξεργασία από τη Λιβύη στην Αττική, τόσο μακριά από τον τόπο παραγωγής του, θα πρέπει κατά την άποψή μας να απορριφθεί για τέσσερις λόγους: πρώτον, γιατί ήταν ευπαθές και θα μπορούσε να αλλοιωθεί στοιβαγμένο για μέρες, ξεφλουδισμένο μάλιστα, στα αμπάρια των караβιών· δεύτερον, επεξεργασμένο θα μπορούσε να πιάσει καλύτερη τιμή, και οι Κυρήνιοι δεν θα 'χαν κανένα λόγο να εκχωρήσουν αυτή τη σημαντική «προστιθέμενη αξία» σε άλλους· τρίτον, η επεξεργασία μείωνε τον όγκο και έκανε περισσότερο οικονομική τη μεταφορά και, τέταρτον, αν η ρίζα του έφτανε ακατέργαστη στον Πειραιά, ο Θεόφραστος θα είχε δει αρκετά δείγματα της ο ίδιος και δεν θα επικαλούνταν για την περιγραφή της τις πληροφορίες τρίτων χρησιμοποιώντας την έκφραση

οί δὲ τοῦ σιλφίου τὴν ῥίζαν φασι γίνεσθαι πηχυαίαν ἢ μικρῶ μείζω.¹¹

Αυτό μας κάνει να πιστεύουμε πως εντέλει ο Πειραιεύς του παραπάνω αποσπάσματος δεν είναι αυτός της Αττικής αλλά ομώνυμη τοποθεσία της Κυρήνης, προφανώς κοντά στις αποβάθρες, όπως δηλώνει και το όνομα που αρμόζει μόνο σε περαταριές. Εκεί είχαν τα εργαστήρια επεξεργασίας, ώστε να φορτώνουν αμέσως στα καράβια το συσκευασμένο προϊόν.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, λοιπόν, η σκηνή της αγγειογραφίας διαδραματίζεται σε λιμάνι. Το όνομα εκείνου που επιμελείται τη ζύγιση και συσκευασία, ΣΟΦΟΡΤΟΣ, ενισχύει την υπόθεση πως

πρόκειται για «φορτίο» караβιού, άσχετα από το αν η αποθήκευσή του δεν γίνεται απευθείας στο αμπάρι του αλλά σε κάποια αποθήκη της αποβάθρας, όπου θα ακολουθήσει η επεξεργασία και αμέσως μετά η φόρτωση στο καράβι.

Οι σχετικές με το σίλφιο όμως ερμηνείες που δόθηκαν ως τώρα στις λέξεις ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΞΟ¹² δεν δένουν ικανοποιητικά με την παράσταση. Ο υποτιθέμενος «Ώρυσος[ς]» φαίνεται πως έχει ήδη το όνομα ΙΡΜΟΦΟΡΟΣ,¹³ άρα κάτι άλλο σημαίνει η λέξη πάνω από το κεφάλι του. Εξάλλου, αυτό με το οποίο ασχολείται δεν είναι η εξόρυξη αλλά το τσουβάλιασμα του προϊόντος. Για τον ίδιο λόγο δεν φαίνεται να αποτελεί ομιλούν ανθρωπονόμιο και η λέξη ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ. Απίθανο φαίνεται επίσης το να σημαίνει «ζυγαριά του σιλφίου», όταν γι' αυτήν χρησιμοποιείται ήδη η λέξη [ΣΤ]ΑΘΜΟΣ. Συμπέρασμα: οι μέχρι τούδε προτάσεις που στηρίζονται στην υπόθεση του σιλφίου αδυνατούν να προσφέρουν μια ικανοποιητική συνολική ερμηνεία της αγγειογραφίας. Μήπως η υπόθεση του μαλλιού μπορεί να προσφέρει κάποια καλύτερη;

Οι στρογγυλές άσπρες μάζες που είναι συσσωρευμένες στο κατάστρωμα προ-

κειμένου να ζυγιστούν και να τοποθετηθούν σε τσουβάλια μπορούν θαυμάσια να είναι τουλούπες ή κουβάρια μαλλιού, ενώ τα τσουβάλια αποτελούν την ιδεώδη συσκευασία γι' αυτό. Και δεν υπάρχει τίποτε στην παράσταση που να μην ταιριάζει με την υπόθεση αυτή. Έχει διατυπωθεί όμως η αντίρρηση ότι στην Κυρήνη μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους δεν εκτρέφονταν πρόβατα.¹⁴ Εντούτοις, σύμφωνα με την πρόμη μαρτυρία της *Οδύσσειας* (δ 85 κ.ε.), η ευρύτερη περιοχή ήταν ιδανική για την εκτροφή προβάτων, που έφταναν μάλιστα ειδικά εδώ να γεννοβολούν μέχρι και τρεις φορές το χρόνο:

*Λιβύν, ἴνα τ' ἄρνες ἄφαρ κεραοὶ
τελέθουσι.
τρὶς γὰρ τίκτει μῆλα τελεσφόρον
εἰς ἐνιαυτόν.
ἐνθα μὲν οὔτε ἄναξ ἐπίδευῆς
οὔτε τι ποιμὴν
τυροῦ καὶ κρειῶν, οὐδὲ γλυκεροῖο
γάλακτος,
ἀλλ' αἰεὶ παρέχουσιν ἐπεπτανὸν
γάλα θῆσθαι.*

05

Η εκτροπή αιγοπροβάτων εξακολουθούσε να είναι διαδεδομένη και κατά την εποχή που ευδοκίμωσε το σίλφιον:¹⁵ τα φύλλα και τα βλαστάρια του φυτού τα έβρισκαν ιδιαίτερα εύγευστα τα πρόβατα,¹⁶ στα οποία μάλιστα προκαλούσαν ελαφρά υπνηλία δίνοντας όμως στο κρέας τους ιδιαίτερη νοστιμιά.¹⁷ Η συνύπαρξη πάντως σιλφίου και προβάτων ήταν ανταγωνιστική, καθώς διεκδικούσαν τις ίδιες χορτολιβαδικές εκτάσεις. Οι σιλφιοσυλλέκτες περιέφραζαν τις περιοχές που φύτρωνε το σίλφιον και εκδίωκαν τα κοπάδια των προβάτων,¹⁸ οι βοσκοί γκρέμιζαν τους φράχτες και κατέστρεφαν το φυτό.¹⁹ Επειδή όμως το σίλφιο ήταν πολυτιμότερο από το πρόβατο, για πολύ καιρό το πάνω χέρι το είχαν οι παραγωγοί του. Φυσικό: όσο καλό και να ήταν το μαλλί της Κυρήνης, δεν θα μπορούσε να υποσχεθεί μεγάλα εμπορικά κέρδη, δεδομένου ότι σε όλες τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, ακόμη και στις πιο άγονες, εκτρέφονταν πρόβατα. Αντίθετα, το σίλφιον, παρά τις επανειλημμένες απόπειρες μεταφύτευσής του, δεν ευδοκίμωσε σε άλλη περιοχή της τότε «οικουμένης» – και κει ακόμη αντιστεκόταν στις προσπάθειες συστηματικής καλλιέργειας.²⁰ Από την αρχή σχεδόν του εποικισμού της Κυρήνης ήταν περιζήτητο, πανάκριβο, συνιστούσε την κύρια πηγή πλούτου της πόλης (γι' αυτό και ήταν το «σήμα κατατεθέν» των νομισμάτων της) και αποτελούσε μονοπώλιο των βασιλέων της Βαβυλωνίας, όθεν και ο χαρακτηρισμός του «Βάβυον σίλφιον».²¹ Συνεπώς, μία αγγειογραφία που θα είχε πρόθεση να τονίσει τον πλούτο του «σκιπτούχου βασιλέως» της Κυρήνης πολύ φυσικότερα θα είχε ως θέμα της ένα φορτίο σιλφίου μάλλον παρά ένα φορτίο μαλλιού. Με το πέρασμα στην 1η χιλιετία μ.Χ. η ζυγαριά έγειρε από την άλλη πλευρά και, κυριολεκτικά και μεταφορικά, το πρόβατο έφαγε το σίλφιον. Ακόμη και τότε όμως –πολύ αργά για την αγγειογραφία μας– το μαλλί δεν φαίνεται να έγινε σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν της Κυρήνης.

Μπορεί άραγε να βρεθεί μια ερμηνεία που να εξηγήσει ικανοποιητικά όλα τα χαρακτηριστικά της Κύλικας του Αρκεσίλα; Νομίζουμε πως ναι, αρκεί να κοιτάξουμε ξανά και πιο προσεκτικά προς το σημείο που δείχνει ο όρθιος συσκευαστής του

προϊόντος²² και προς εκείνο που κοιτάζει ο άμεσος συνεργάτης του, καθώς και την έκπληξη που δείχνουν οι εκφράσεις των προσώπων τους. Έκπληξη που μπορεί να δικαιολογηθεί με την αναπάντεχη εμφάνιση κάποιου πλάσματος ή αντικειμένου. Αυτό το αναπάντεχο δεν μπορεί βέβαια να είναι η ζυγαριά, αλλά εκείνο που βρίσκεται πιο πάνω της: ένα πουλί που κάθισε στο δοκάρι κοιτάζοντας ανυπόμονα τους εκτεθειμένους στο κατάντρομα βολβούς του σιλφίου: «κοίτα», λέει με τη χειρονομία του ο ένας, «(ένας) ΣΛΙΦΟΜΑΧΟΣ!» (=σιλφο-φάγος)· «(και μία) ΟΡΥΞΩ!» απαντάει ο άλλος, εννοώντας το διπλανό πουλί που, ακόμα πιο ανυπόμονο, επιχειρεί μια πρώτη κάθετη εφόρμηση. Σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνουμε, δηλαδή, οι κομβικές λέξεις που εξετάζουμε αποδίδουν τα ονόματα δύο πουλιών που η παράδοση τα ήθελε εχθρούς του σιλφίου, εκ των οποίων το ένα τρώει τους καρπούς (ο «σιλφομάχος») και το άλλο τους βολβούς του (η «όρυξω», θηλυκού γένους, σαν την καρακάξα, με την οποία και μοιάζει).²³ Σημειώτεον ότι δεν χρειάζεται να φανταστούμε ένα πουλί που σκάβει βαθιά στο χώμα, δεδομένου ότι το γογγύλι του σιλφίου συχνά προεξείχε στην επιφάνεια. Οι αχθοφόροι, δηλαδή, σύμφωνα με τούτη την ερμηνεία, δείχνουν δύο διαφορετικού είδους φτερωτούς καταστροφείς του σιλφίου που εντόπισαν την παρουσία του πάνω από τις αποθήκες της προκουμαίας και το πολιορκούν από αέρος.

Και πώς δένουν όλα τούτα; Ο αγγειογράφος θέλει να τονίσει τη χαρά της εφίμερης απόλαυσης, την οποία προορίζεται να εξυπηρετήσει η κούπα. Ο αναπάντεχος τραγικός θάνατος του ζάπλουτου βασιλιά Αρκεσίλα έγινε αμέσως θρύλος, αντίστοιχος εκείνου του Κροίσου, για να θυμίζει το μάταιο της διαρκούς συσσώρευσης πλούτου. Και αυτό υπαινίσσεται με σαφήνεια η παράσταση στην περίφημη κύλικα, που έγινε μετά το θάνατό του.²⁴ Ζωγραφισμένη στο εσωτερικό του αγγείου, έτσι ώστε να την αντικρίζει ο πότις κάθε φορά που φέρει το κρασί στα χείλη του, δείχνει τον Αρκεσίλα να επιβλέπει προσωπικά και μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια τη συγκέντρωση, το ζύγισμα, τη συσκευασία και την αποθήκευση του προϊόντος που θα του αποφέρει ακόμη περισσότερα εμπορι-

κά κέρδη. Όμως, παρά τις προσπάθειες του βασιλιά να προστατέψει τον διαρκώς συσσωρευόμενο πλούτο του, «ματαιότης ματαιοτήτων, τα πάντα ματαιότης». Όλα γύρω από τον απορροφημένο στο «μασούριασμα» Αρκεσίλα προμηνύουν τον ελλοχεύοντα θάνατο κι όλοι βλέπουν τη φθορά να τον πολιορκεί από παντού εκτός από τον ίδιο: ένας πελαργός –πουλί που συχνάζει στις επιθανάτιες παραστάσεις– πετάει προς το μέρος του, μια υπερμεγέθης σαύρα αναριχιάται ασεβώς πίσω από τη ράχη του υποδηλώνοντας την αποσύνθεση του χώματος όπου θα καταλήξει, δύο πουλιά πάνω στο δοκάρι που κρατάει τη ζυγαριά σκίβουν λαίμαργα προς την κατεύθυνση του πολύτιμου σιλφίου, ενώ ένα άλλο επιχειρεί ήδη την αρπακτική κατακόρυφη εφόρμηση του μπροστά στα έκπληκτα μάτια των φορτοεφορτωτών. Το ζύγισμα του εμπορεύματος μεταλλάσσεται σε ζύγισμα της μοίρας του ίδιου του ανυποψίαστου Αρκεσίλα, καθώς ένας μπαμπούνιος, παραδοσιακός μάρτυρας της ψυχοστασίας, κάθεται πάνω από τη ζυγαριά κάνοντας με την εσπεύουσα παρουσία του τη διαδικασία της καταμέτρησης μακάβρια και αστεία ταυτόχρονα.

Μέσα σε αυτά τα συμπραζόμενα, η παρουσία της καρακάξας-«ορυξώ», αποκτά ένα δεύτερο, μεταφορικό αλλά βαθύτερο, νόημα: είναι ένας σαφής υπαινιγμός στη μοιραία γυναίκα του Αρκεσίλα, την Ερυξώ. Το όνομά της είναι σχεδόν απaráλλαχτο το όνομα του πουλιού,²⁵ ενώ ο ρόλος της περισσότερο φθοροποιός. Εξάλλου η περιπαικτική έκφραση του φορτωτή που δείχνει το πουλί είναι προφανής και χαρακτηριστική: μοιάζει να λέει –και σχεδόν το λέει αυτολεξεί– «νά την και η καρακάξα η Ερυξώ»!

Πουλιά, μαιμούδες, ερπετά, τετράποδα, φορτοεφορτωτές, όλοι κι όλα βλέπουν αυτό που αδυνατεί να δει ο βυθισμένος στην καταμέτρηση του ακριβού εμπορεύματος βασιλιάς· αυτό που λέει με τον εύλογο χρωστήρα του ο αγγειογράφος στο χρήστη της κύλικας: «όλα τα πλούτη είναι μάταια – τι κατάλαβε ο βασιλιάς Αρκεσίλας, που τα σώρευε με τόση φροντίδα στ' αμάρια του; άσε, λοιπόν, την έγνοια τους και πιες το κρασάκι σου από τούτην εδώ την όμορφη κούπα!».

Σημειώσεις

- 1 Ηρόδ. 4.160.
- 2 Βλ. περισσότερα γι' αυτό στο κεφ. II, σ. 15-29, «Αιγαίο και "κυκνάδες νήσοι"» του γεμάτου εντυπωσιακές ιδέες βιβλίου *Αιγαίο και Χάρτες με ανατρεπτική ματιά* του Χάρη Μ. Κουτελάκη (εκδ. Εριννή, Αθήνα 2008).
- 3 S. Benton, «Birds on the cup of Arkesilas», *Archaeology* 12 (1959), σ. 181.
- 4 A. Bresson, *La cité marchande*, Bordeaux 2000, σ. 88-89, ο οποίος αποδέχεται, μεταξύ άλλων (σημ. 25) υπόθεση που είχε προταθεί ήδη το 1890 (Studniczka).
- 5 Βλ., π.χ., Bresson, *ό.π.*, σ. 89, σημ. 34.
- 6 Θεόφρ., *Περὶ φυτῶν ἱστορία*, 6.3.1-7.
- 7 Πλίν., *NH (Φυσική Ιστορία)*, 19.15.38-45
- 8 Εξαιρεση αποτελεί ένας αργυρός «στατήρ» (Keller M., G.X. 13).
- 9 Για μια συνολική αναλυτική καταγραφή και αποτίμηση των πληροφοριών βλ. RE, τόμ. 3A, λ. «Silphion», 1927 και F. Chamoux, *Cyrene sous la monarchie des Battiatides*, Παρίσι 1953, σ. 246-263, και «Du Silphion», στο G. Barker / J. Lloyd / J. Reynolds (επιμ.), *Cyrenaica in Antiquity*, BAR 236, Οξφόρδη 1985, σ. 165-172.
- 10 Θεόφρ. 6.3.2.
- 11 Θεόφρ. 6.3.4. Για τον ίδιο λόγο δεν ευσταθεί η υπόθεση του W. Capelle ότι ο Θεόφραστος επισκέφθηκε την Κυρήνη και μελέτησε επί τόπου το φυτό, στο «Theophrast in Kyrene?», *RM* 97 (1954), σ. 169-89.
- 12 Για τις ερμηνείες αυτές βλ. G. Neumann, «Die Beischriften der Arkesilas-Schale», *ZPE* 33 (1979), σ. 85-92.
- 13 Η λέξη πιθανό να είναι «ομιλούν» όνομα ή και να δηλώνει το επάγγελμα του αχθοφόρου, αν δεχτούμε την αποκατάστασή της ως [Φ] ΟΡΜΟΦΟΡΟΣ (Neumann, *ό.π.*, σ. 89).
- 14 R. Moss, κατά πληροφορία της S. Benton, «Birds on the cup of Arkesilas», σ. 182.
- 15 Όπως μας πληροφορεί ο Πλίνιος, *NH* 19.33, 49.
- 16 Κατά τον Κυρηναίο στην καταγωγή Ερατοσθένη, του οποίου τις πληροφορίες μεταφέρει ο Αρριανός (3.28.6): «... και πρόβατα πολλά και κτήνη ενέμοντο, ὅτι και χαιρουσι τῷ σιλφίῳ τὰ πρόβατα, καὶ εἰ ἐκ πολλοῦ πρόβατον σιλφίου αἰσθοῖτο, καὶ θεῖ ἐπ' αὐτὸ καὶ τό τε ἄνθος ἐπιπέμπεται καὶ τὴν ῥίζαν ἀνορύττον καὶ ταύτην κατεσθίου».
- 17 Θεόφρ. 6.3.1: «ἅμα μὲν οὖν τῷ ἦρι τὸ μᾶσπετον τοῦτο ἀφίψιν, ὃ καθαίρει τὰ πρόβατα καὶ παχύνει σφόδρα καὶ τὰ κρέα θαυμαστά ποιεῖ τῇ ἡδονῇ».

- 18 Αρριαν. 3.28.7: «ἐπὶ τῷδε ἐν Κυρήνῃ ὡς μακροτάτω ἀπελαινοῦσι τὰς ποιμένας τῶν χωρίων, ἵνα αὐτοῖς τὸ σίλφιον φύεται· οἱ δὲ καὶ περιφράσσουσι τὸ χωρίον τοῦ μηδέ, εἰ πελάσσειεν αὐτῷ πρόβατα, δυνατὰ γενέσθαι εἰσω παρελθεῖν ὅτι πολλοὶ ἄξιον Κυρηναίους τὸ σίλφιον».
- 19 Βλ. Στράβ. 17.3.22: «ἐγγὺς δ' ἦλθε (τὸ σίλφιον) τοῦ ἐκλιπεῖν ἐπεληθόντων τῶν βαρβάρων κατ' ἔχθραν τινὰ καὶ φθειράντων τὰς ρίζας τοῦ φυτοῦ· εἰσὶ δὲ νομάδες». Αναρωτιέμαι αν η μοιραία για τον Αρκεσίλα σύρραξη Κυρηναίων και Λιβύων δεν είχε ως αφορμή ένα επεισόδιο μεταξύ εντοπιῶν ποιμένων και εποίκων συλλεκτῶν του σιλφίου.
- 20 Θεόφρ. 6.3.2 κ.ε.: «ἴδιον δὲ τὸ φεύγειν τὴν ἐργαζομένην καὶ ἀεὶ συνεργαζομένης καὶ συνημερομένης ἐξαναχωρεῖν ὡς μὴ δεομένου δήλον ὅτι θεραπεύεις, ἀλλ' ὄντος ἀγρίου.».
- 21 Πλουτ. 925, Λεξικόν Ηούχιου λ. «Βάττον σιλφιον», Ηρόδοτος 4.154 κ.ε.
- 22 Πρόκειται πάντως για την κατεύθυνση των πουλιών, που πρώτη έδειξε η S. Benton το 1959, έστω και αν η ερμηνεία που έδωσε στις λέξεις ΣΙΛΦΟΜΑΧΟΣ και ΟΡΥΞΟ δεν ήταν η ορθή.
- 23 Όταν κατέληξα σε τούτη την υπόθεση δεν ήξερα πως «ὄρυξ» στην αρχαιότητα στην ίδια με την Κυρήνη ευρύτερη περιοχή ονομαζόταν πράγματι, μεταξύ των άλλων, και ένα είδος πουλιού. Συγκεκριμένα, έτσι ονομαζόταν ένα τετράποδο κερασφόρο συγγενές του ζαρκαδιού, ένα σκουλήκι, ένα λιθοξοϊκό εργαλείο, ένα σκαπτικό εργαλείο, ένα ψάρι (Ήσύχιος: «ὄρυξ λαοξοϊκὸν σκεῦος. ἢ σκαφίον εἶδος. καὶ ἰχθύς. καὶ ζῶν τι τετράποδον, δόρκωνι κατὰ τὴν χροιάν παραπλήσιον», Τιμόθεος Γραμματικός, *Περὶ τετραπόδων θηρίων...*, κώδ. Παπ. 2422, κεφ. 23: «περὶ ὄρυγος. ὅτι ἐστὶν ὄρυξ θηρίον κερατῶδες καὶ ἕτερος ὄρυξ σκώλιξ»), αλλά και ένα πουλί: σύμφωνα με τον σαμαρείτη/εβιωναίο Σύμμαχο, ο οποίος μετέφρασε την Παλαιά Διαθήκη από τα εβραϊκά στα ελληνικά στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ., όπως προκύπτει από τον Ευσεβίο, σχόλ. σε *Ησαΐα* 2.40 («κατὰ τὸν Σύμμαχον... ὡς ὄρυξ ἐν ἀμφιβλίστρῳ ... καὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς δὲ ἐρμηνευτὰς ... ὡς ὄρυξ εἴρηται ἡμφιβλοστρευνένος ἢ συνειλημμένους. ὄρνεον δὲ ἐστὶν ὄρυξ οὕτω καλούμενος...») και τον Προκόπιο τον Ρήτορα, σχόλ. σε *Ησαΐα* 2501 («Κατὰ δὲ Σύμμαχον ... ὡς ὄρυξ ἐν ἀμφιβλίστρῳ. Καὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς δὲ... ὡς ὄρυξ ἡμφιβλοστρευνένος, ἢ συνειλημμένους, εἴρηται. Ὁ δὲ ὄρυξ ὄρνεόν ἐστιν...»).
- 24 Η κύκλις συνήθως χρονολογείται γύρω

στο 560 π.Χ., αν λάβουμε όμως υπόψη ότι μάλλον προϋποθέτει το θάνατο του Αρκεσίλα, θα πρέπει να τη χρονολογήσουμε μετά το 552 π.Χ.

25 *Ὀρυξῶ/Ερυξῶ*. Οι εναλλαγές του ὀ-μικρον και του ἑ-ψιλων δεν συνηθίζονταν μόνο στο εσωτερικό αρχαίων λέξεων (π.χ. τρέχω-τροχός), αλλά και στο αρχικό φωνήεν, όπως, π.χ., *Ἐρύμανθος/Ορύμανθος* (βλ. λ. *o-tu-ma-si-si* στη Γραμμική Β) και *Ὀρχομενός/Ερχομενός* (Ησίοδ. fr. 70.23, Πίνδ. *1σθμ.* 1.35, *Ὀλ.* 14.4). Πρβλ. τις νεοελληνικές παραλλαγές Ὀλυμπος/Ἐλυμπος.

Βιβλιογραφία

Arias P. / Hirmer M., *A History of Greek Vase Painting*, μτφρ. από γερμ. Β. Shelton, Λονδίνο 1962, σ. 308-310, πίν. XXIV («κύλιξ του Αρκεσίλα»).

Avisseau-Broustet M., «Laconian Cup... attributed to the Arkesilas Painter», στο Nikolaos Kaltsas (επιμ.), *Athens-Sparta, κατάλογος έκθεσης*, A.S. Onassis Foundation, Νέα Υόρκη 2006, σ. 128-129.

Beazly J.D., «Some inscriptions on vases: V», *AJA* 54 (1950), σ. 310.

Benton S., «Birds on the cup of Arkesilas», *Archaeology* 12 (1959), σ. 178-182.

Bresson A., *La cité marchande*, Bordeaux 2000, σ. 85-94.

Capelle W., «Theophrast in Cyrene?», *RM* 97 (1954), σ. 169-89.

Chamoux F., *Cyrene sous la monarchie des Battiatides*, Παρίσι 1953, σ. 246-263.

—, «Du Silphion», στο G. Barker / J. Lloyd / J. Reynolds (επιμ.), *Cyrenaica in Antiquity*, BAR 236, Οξφόρδη 1985, σ. 165-172.

Drews R., *Basileus. The Evidence for Kingship in Geometric Greece*, New Haven-London 1983, σ. 126-128.

Κουτελάκης Χ., *Αιγαίο και Χάρτες με ανατρεπτική ματιά*, εκδ. Εριννή, Αθήνα 2008.

Lane E.A., «Laconian Vase-Painting», *ABSA* 34 (1933-4), σ. 161.

Neumann G., «Die Beischriften der Arkesilas-Schale», *ZPE* 33 (1979), σ. 85-92.

RE, τόμ. 3A, λ. «Silphion», 1927.

Robinson E.S.G., *Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica*, Oxford U.P., 1927.

Simon E. / Hirmer A., «Die griechischen Vasen», Μόναχο 1976, σ. 58-61.

Shefton B.B., «Three Laconian vase painters», *ABSA* 49 (1954), σ. 299-310.